

Дмитро Ващук

ВПЛИВ ОБЛАСНИХ ПРИВІЛЕЇВ КИЇВЩИНИ ТА ВОЛИНИ НА ФОРМУВАННЯ ПЕРШОГО ЛИТОВСЬКОГО СТАТУТУ

Видання Першого Литовського Статуту (далі – ПЛС) ознаменувало собою закінчення у Великому князівстві Литовському (далі – ВКЛ) часу домінування уставних земських грамот¹. „Тэж хочем и вставляем, и вечными часы маеть быти ховано, – читаємо в Р.1 §9, – иж вси подданные наши, так вбогие, яко и богатые, которого раду колве або стану были бы, ровно а одностайным тым правом (ПЛС – *Д. В.*) мають сужоны быти”². Разом з тим, Статут гарантував збереження старих звичаїв, закріплених у привілеях: „Тэж о заховане старых привилев земских и звычаев, которые в тых привилиях описаны, потвержоны и вхвалены, або новых деланю, множеню, што бы ся мело причинити к нашому и речи посполитое пожитку, толко старым розмышленем и тэж ведомостью а с порадою, и с призволенем рад наших Великого князства Литовского радити и справляти будем” (Р.3 §6).³ Як бачимо, у параграфі не вказується, які саме привілеї мав на увазі укладач ПЛС: обласні чи загальноземські, а лише зазначено – „о заховане *старых привилев земских*”. Ми вважаємо, що мова йде про загальноземські привілеї (це підтверджує Волинський привілей 1501 р., у якому вказувалось: „А то имъ маем все держати тые члоньки (тобто, статті привілею – *Д. В.*), што в семь нашомъ листе верху стоить выписаныи, до тыхъ часов, поки права, *статуты всеи земли, отчизне нашои Великому Князству Литовъскому, вставимъ* (курсив наш – *Д. В.*), а коли права, статута у в отчизне нашои уставимъ, тогда вси земли наши одного ся права держати мают и однимъ правом сужоны будутъ подле Статуту”⁴), тому цитоване вище положення ПЛС носило, очевидно, формальний характер. А пізніші підтвердження обласних привілеїв, наприклад, Волинській землі 1547 року⁵, було не що інше, як данина традиції.

Дослідження ПЛС розпочалось з XIX ст. Однак слід наперед зауважити, комплексний порівняльний аналіз обласних привілеїв Київщини та Волині з ПЛС практично не проводився. Вчені-історики лише характеризували розділи і параграфи Статуту та їх походження загалом, не акцентуючи увагу на рецепції тієї чи іншої норми. Найбільш глибоко дану проблему дослідив М. Ясінський. У своїй монографії він зробив системний звід усіх, відомих на той час, уставних земських грамот і у посиланнях до кожної статті частково коментував їх схожість із Судебником Казимира 1468 р. та ПЛС⁶. І. Якубовський хоч і не проводив спеціального порівняльного аналізу привілеїв зі Статутом, але слушно зауважив: „З виданням Статуту 1529 року, котрий об'єднав литовське шляхетське законодавство, київська грамота, яка не включала в себе майже нічого, чого не було б у Статуті, втратила своє практичне значення і з часом піддалася забуттю”⁷. М. Грушевський відмітив, що „надані привілеями й вироблені практикою прерогативи й свободи шляхетського стану були зведені й санкціоновані першим кодексом права в. кн. Литовського – Литовським Статутом, затвердженням 1529 р.”⁸. М. Любавський стверджував: „Статут повинен був не лише кодифікувати письмові закони, але й формулювати існуючі юридичні звичаї, доповнити недоліки у законодавстві по вказівкам життя”⁹. Подібність покарання за злочини проти держави між обласними привілеями та ПЛС показав М. Довнар-Запольський¹⁰. На думку А. Яковліва, значний вплив на правові пам'ятки ВКЛ, зокрема, ПЛС, справило чеське право¹¹. Джерелами ПЛС, вважав В. Пічета, були „шляхетські привілеї (або загальноземські – *Д. В.*), головним чином привілей 2 травня 1447 р.”¹². Значний внесок у дослідження Литовських статутів трьох редакцій зробив Ю. Бардах¹³. Він стверджував, що прийнятий Статут на віленському сеймі 1528-1529 рр. носив обов'язковий характер¹⁴. Також вчений показав еволюцію інституту „сока” в правових документах ВКЛ¹⁵. Про заборону введення нових мит на території ВКЛ та їх відбиток у ПЛС писав В. Кулішевіч¹⁶. Порівняльний аналіз статей, що стосуються в основному кримінального права, окремих обласних привілеїв, Судебника Казимира 1468 р. та Судебника Івана III 1497 р. із ПЛС,

здійснила І. Старостіна¹⁷. С. Лазутка та І. Валіконіте підкреслювали, що майнові права жінки привілейованого шляхетського стану, які були закріплені у ПЛС, „сягають своїм корінням у глибоку давнину. Окремі з цих норм ведуть свій початок ще від Руської Правди, інші ж – від норм звичаєвого права литовців, дещо було запозичене у сусідів”¹⁸. Звичаєві права шляхти, які кодифікував ПЛС, розглянула Н. Яковенко¹⁹. Відображення у правових пам’ятках XV ст. та ПЛС норм, що пов’язані із так званим „наїздом”, висвітлено в статті В. Гулевича²⁰. Рецепція інститутів „діцького” та „вижа” із звичаєвого права до ПЛС детально прослідкована В. Поліщуком²¹.

Таким чином, незважаючи на досить обширну історіографію по дослідженню ПЛС, все ж таки слід відмітити, що комплексний аналіз даної пам’ятки із обласними привілеями не проводився. В зв’язку з цим, на наш погляд, є необхідним з’ясувати ступінь впливу уставних земських грамот вказаних українських територій на зміст ПЛС для того, щоб визначити їхнє місце в формуванні правової системи ВКЛ.

Спершу розглянемо **принцип презумпції невинуватості**, котрим користувались з другої половини XV ст. представники шляхти. Він знайшов відображення в усіх трьох документах²²:

<i>Київський привілей</i>	<i>Волинський привілей</i>	<i>ПЛС</i>
Ст. 2. „А без права нам людеи не казнити ани губити, ани именеи не отнимати.	Ст. 3. „Такежъ князеи и пановъ, и земянь старосте нашому злыми словы ихъ не соромитити, и в казнь, и въ вежу их не сажати.	Р.1 §1. „...на жадного человека выдано або осочено певное або таемное, подозрене неслушное тых княжат и панов хоругвных, шляхты и мещан карати не хотим ани винити которою виною пенежною, кривавою, нятством або имениа отнятьем, нижли бы первей в суде явным врадом права хрестьянского, коли повод и отпор очивисте стали к остатне бы были поконаны, которыи по суде и таковом поконани водле
Ст. 3. Коли которыи завинить што, ино осадив, право што вкажет, виноватого по его вине казнити.	Ст. 4. ЕСТЬЛИ бы которыи противъни, што князь або панъ, и земянинъ, ино старосте нас обослати, какъ мы навъчимъ листом або посломъ нашимъ, штобы мель с тымъ вчинити, ино ему подле	
Ст. 4. А хто кого обадить а любо объмовить, таино, явно ль, ино того ни одною виною не казнити, ни няцътствомъ, ни шиєю: олиж поставити того на явномъ суду хрестиянскомъ, который		

вадит, и того, на кого
важено, досмотревъ межи
ними, право вчинити.
Ст. 5. А хто будет што
заслужил, тотъ тое утер-
пить²³.

мель с тымъ вчи-
нити, ино ему подле
науки наше
вчинити²⁴.

поконаны, которыи по
суде и таковом поконани
водле звычайу и прав хрес-
тьянских мають быти
караны и сказываны подле
тяжкости а легкости выс-
тупов своих²⁵.

Шляхтича заборонялось страчувати та конфісковувати його нерухомість без суду („права”). Ступінь винуватості встановлювалась у судовому порядку при наявності обох сторін згідно із „правом хрестьянским”. Відповідно до цього і відбувалось покарання провинника. Дещо іншою ситуація була на Волині, де „шляхетський імунітет” був значно ширший, ніж в інших регіонах держави. Староста не мав права злословити проти представників шляхетського стану та саджати їх у в’язницю. Згідно із Ст. 4 Волинського привілею, староста проводив судові засідання тільки після отримання письмової вказівки („листа”) від великого князя литовського із „наукою”, відповідно до якої і відбувався суд. Як бачимо, зміст статей Київського привілею та ПЛС практично однаковий: винуватість особи та спосіб покарання встановлювались тільки судом. Волинський привілей відрізняє лише формулювання та судовий процес.

Майже однотипним є положення про **державних злочинців**. Воно відсутнє тільки у Волинській грамоті.

Київський привілей

Ст. 6. „В имения зрадцы, хто имет на нас лихо мыслити а любо на землю нашу, того казнити шыєю и именьем²⁶”.

ПЛС

Р.1 §2. „Хто бы колве с подданных наших с панства нашего втек до земли неприятелей наших, таковый кождый честь свою тратить, и имене его отчизное и выслужоное и купленое ни детем ани близким, толко на господара²⁷”.

На Київщині за державну зраду передбачалось покарання смертною карою та конфіскацією нерухомості²⁸. ПЛС дещо пом’якшив, у певній мірі, покарання, залишивши тільки конфіскацію отчинних, вислужених та куплених маєтків²⁹. Смертна кара вперше була замінена втратою честі („честь свою тратить³⁰”).

Знайшла своє відображення у Київській уставній грамоті та ПЛС й норма щодо регулювання **майнових відносин**, зокрема, продажу чи успадкування маєтків. Так, відповідного до першого документу, чоловікові дозволялось записати дружині третю частину маєтку³¹ в грошовій вартості: „... а записати жоне на имене пенези не явом, но на одной части, а именя не записывати”³². ПЛС вказане положення значно конкретизував та розширив. „Тэж уставуем княжатом, панятом паном хоруговным и шляхте, – читаємо у Р.1 §15, – хто бы колве держал именя, люди и земли за Казимера короля во-в покои а о том за Олександра короля будет ништо ся не припоминал бы добре таковой и листов не мел на то, тогда то во-в покои держати маеть и волную моц маеть *именя своего третью часть* (курсив наш – Д. В.) отдати, продати и даровати, и в пожитки добровольные привести...”³³. Дозволялось „третю частину” також продавати на вічність, а інші дві частини маєтку віддавати під заставу (Р.1 §16)³⁴. У наступному параграфі зазначалось: „Уставуем тэж и допускаем с порадую рад наших, иж коли бы хто в добром здоровьи своем перед маестатом нашим або перед некоторым врадником нашим оного повета, под которым седить, очивисто ся поставивши, отписал кому другому тастаментом або записом третью часть именя своего отчизного або материстого, которому тое имене отписано, мел бы на то листы наши або врадника нашего поветового дозволене, тогда таковой тастамент або листы мають моцно держаны быти...”³⁵.

Всі три документи **забороняли введення нових мит:**

<i>Київський привілей</i>	<i>Волинський привілей</i>	<i>ПЛС</i>
Ст. 38. „А о мыта новые так вставляемъ: где бы здавна не бывали за предков нашихъ, за великого князя Витовта и за Жикгимонта, и перво сего за отца нашего и за брата нашего, короля его милости, тут и тепер непотребъ воеводамъ нашимъ мыт новых вставляти, нижли старые звеч-	Ст. 13 „Тежь што есмо подавали княземъ и паном вольнскимъ новые торги, ино деи мыта берутъ в тыхъ торзехъ с князихъ и паньскихъ люди. Ино мы тые мыта новые отложили, ненадобе мыть зъ	Р.1 §20. „Тэж приказуем, абы жадин человек в панстве нашем Великом князьстве Литовском не смел новых мыт вымышляти ани вставляти ни на дорогах, ани на местех, ани на мостех, и на греблех, и на водах, ани на торгох в именях своих, кром которые были з стародавна вставленые, а мели бы на то

ные мыта мають браны ихъ людеи бра- листы предков наших бытии по-давному, бо мы тии, нижъли великих князей або наши. А старины не рушаем, а мають мыта ста- хто бы колве смел вставляти новины не уводим, рые давати, где и новые мыта, тое имене, в хочемъ все по-тому мети, пердъ тымъ бу- котром вставил, тратить и как будет было за дуть даивали³⁷. спадываеть на нас, великого князя Витовта и господара³⁸. за Жикгимонта³⁶.

Різниця полягає у тому, що ПЛС передбачав покарання за протиправні дії – конфіскацію маєтку на користь володаря³⁹. Крім цього, піддані шляхти Київщини та Волині звільнялась від оплати різних податей. Так, згідно із Київським привілеєм, „...церковным людемъ и князским, и панскимъ, езовъ не езити, а сена не косити, дворов не селити, толко им знати своих господаровъ, хто кому служыть... А што придали люди князь Алекъсandro и князь Семен, тым людемъ такжо езовъ не езити а сена не косити и дворовъ наших не селити⁴⁰. У відповідності із ПЛС, **від сплати окремих податків та видів робіт** „...до конца вызволялись ... посполитые люди, подданные княжат и панов хоруговных, шляхты, бояр и мещан⁴¹. Залишались лише „...здавна звычайные обычаи подымованя стацей на станех, з стародавны звычайных, мосты старые поправляти и новые на старых местех будовати, замки старые поправляти и там же на tych старых местех делницы свои знову будовати, мостов новых будованя и старых дорог напровованя и под гонцы наши подвод даваня, где з стародавна даиваны суть” (Р.1 §22)⁴¹.

Кожен шляхтич зобов’язаний був виконувати **земську повинність** – в разі державної необхідності нести військову службу. Це знайшло відображення і в Київській уставній грамоті. Так, у Ст. 23 вказувалось: „А которые князи и панове и бояре литовское держать имена в Киевъскои земли, тымъ служба заступати с tych именеи с киены, самим своими головами⁴². Тобто, власники маєтків мали разом із своїми слугами нести службу. У ПЛС даній проблемі присвячений Другий розділ, котрий так і називається – „О обороне земской” – і складається із 15 параграфів. Зокрема, „...кождый князь и пан, и дворанин, и вдова, также иж который сирота, лета зуполные

маючи або не маючи, и всякий иной человек, лета зуполные маючи и земское имене маючи, часу потребности с нами и с потомки нашими або при гетманех наших повинен войну служить и выправляти на службу военную, колко бы коли надобе было подле уфалы земское, яко на тот час потреба будеть вказывати, то ест з людей как отчизных, так похожих, и з ыменя так отчизного, как выслужоного, так купленного...⁴³. В інших параграфах вказана норма детально регламентувалась. Наприклад, хто, скільки і якого роду повинен був поставити до війська воїнів⁴⁴. Також Статут забороняв під час воєнних дій мародерство⁴⁵. У Волинському привілеї положення про земську повинність відсутнє. Однак його існування доводить Перепис війська ВКЛ 1528 р. Наприклад, луцький староста, князь Федір Михайлович Чарторийський мав виставити до війська 33-х вершників. Володимирський староста, князь Андрій Олександрович Сангушко – випроводжував 42-х тощо⁴⁶.

ПЛС підтвердив статтю Київського привілею про заборону **чужоземцям давати землю і містечка** на території ВКЛ. Така сама норма присутня і в загальноземському привілеї 1447 р⁴⁷.

<i>Київський привілей</i>	<i>ПЛС</i>	<i>Загальноземський привілей</i>
Ст. 21. „А волости киевские кияномъ держати, а иному ником.	Р.3 §3. „...иж в землях наших того Великого князства земель и городов, и мест, и которых-колве дедицтв, и держаня, и тэж	Ст. 16. „...ижъ въ земляхъ тыхъ нашихъ великого князства, земель, городовъ, местъ, а любо которыхъ-колвекъ деди-чтвъ,
Ст. 22. А городки киевские в нашої воли, кияномъ будем давати, кому ся будеть годити ⁴⁸ .	которых-колве врадов наших або честей и достоинства жадному обчому, але толко прирочоным а тубылцом тых земель наших Великого князства и вышей мененого не будем давати и потомки наши не будут давати в держане и в поживане ⁴⁹ .	у володеніе и въ держаніе, а любо некоторы вряды а любо чъти, не имаемъ дать въ честь никоего чужоземца, але только тамъ родичамъ тыхъ земель наших предреченыхъ великого князства Литовського дамы, и наши после буду-щии дадутъ въ деръжаные и володенье ⁵⁰ .

Як бачимо із наведеного прикладу, ПЛС лише підтвердив існуючу норму звичаєвого права, котра „зберігалася” у привілеях.

Статтями Київської грамоти та ПЛС розв'язувалась також **міграційна проблема**. Обидва документи дозволяли обивателям ВКЛ виїжджати за кордон, крім ворожих територій, при вирішенні організаційних моментів у своєму маєтку⁵¹:

Київський привілей

Ст. 16. „А которие княжата и панове всхотятъ ехати до чужих земель, и они возвестившы ся нам а лубо нашому наместнику чоломъ вдарив, во своемъ имени службу осадивъ так добрую, как бы и сами, а без себе и зъ своими людьми до кого будетъ дело, кому право велети давати, тогда можетъ зъ докладом ехати, ажъ земское службы не будетъ. А безъ них имени их не рушыти. Толко в неприятелскую землю не ехати противъ нас и нашею земли...”⁵².

ПЛС

Р.3 §8. „Тэж узычаемъ, абы княжата и панове хоруговные, шляхта и бояре преречонные мели волную моц выйти с тых земель наших Великого князьства и иных для набытья лепшого щастя своего и навчения вчинков рыцэрских до всяких земель чужих, кром неприятелей наших. А веджо так, абы з добра их, так выходячих, службы наши не были бы омешканы, але нам и потомком нашим, яко при них, были бы чинены, колко кротъ надобе было водле уставы земское...”⁵³.

З порівняльного аналізу видно, що ПЛС значно пом'якшив еміграційний процес, оскільки в період дії Київського привілею, шляхтич даної землі повинен був для отримання дозволу на виїзд за межі держави, по-перше, написати листа у великокнязівську канцелярію чи наміснику із відповідним проханням; по-друге, залишити замість себе когось (причому не гіршого) на службі; по-третє, розсудити усі спірні питання зі своїми людьми і, по-четверте, після вирішення перших трьох питань – їхати з докладом до господаря, і те при умові відсутності необхідності у земській службі. Із Волинського привілею ми нічого не дізнаємось про механізм вирішення вказаної проблеми.

Знайшли своє відображення у ПЛС і статті привілеїв, які відносяться до **сімейного права**. У Київській грамоті – це Ст. 10: „А по животе жоне и детемъ держати имене, а в кого детей не будетъ, ино ближньому, а жона тая поскуль усхочеть по мужы вдовети, и она мужиным владуетъ, а записати жоне на имене пенези не явом, но на одной части, а именя не записывати. А похочеть за иныи муж поити, и она с тым идетъ, што будет муж ей записал, а имене детемъ оставити, а детей не будетъ, ино ближньому; а будетъ пустый

чоловекъ, ни детей, ни племени, ино на нас тое имене”⁵⁴. В разі смерті чоловіка, його маєток залишався дружині та дітям. Вдова розпоряджалась, а не володіла, його маєтком; якщо вона виходила заміж, то маєток залишався дітям; за нею ж зберігалось право лише на те, що залишив їй чоловік, так зване „вено”. Останній не мав права записувати маєток, а лише його 1/3 частину в грошовій формі. У випадку відсутності дітей маєток успадковували найближчі родичі небіжчика. При відсутності таких маєток переходив у власність великого князя литовського. У Волинському привілеї статті, які регулювали сімейні стосунки, відсутні. Однак, як свідчать джерела, вони вирішувались згідно звичаєвого права⁵⁵, тому, вочевидь, не потребували письмового декларування.

У ПЛС **права успадкування вдів та дітей** кодифіковано у значно ширшій редакції. Вони представлені у четвертому розділі, котрий складається з 17 параграфів. З Київською грамотою схожими є декілька:

- §1. “Вдова, которая сидит на вдовем столцы, а будет ли венована от мужа своего, а сынове маеть dorosлые, тогда маеть осести толко-на вене своем, а сынове мають припущоны быти ко всим именям и скарбом отцовским, которые мають службу земскую заступати. Пак ли не венована будеть от мужа своего, тогда маеть во всем ровную часть от детей dorosлых лет своих мети в скарбех и в именах рухомых и лежащих.”
- §2. “...а которая вдова пустая, детей не маеть, а будет ли венована от мужа своего, тогда маеть толко на вене осести, а имена вси мают на ближние спасти; а естли бы не была венована от мужа своего, тогда маеть на третей части седети, поки замуж пойдеть; а естли замуж не пойдеть. тогда маеть таки до живота на третей части седети, а на ближние все имене маеть прийти, а они мают службу нашу господарскую заступати.”
- §3. “Естли бы которая жона за мужем была, а вена оправеного не мела, а мела бы с ним дети, а муж бы от нее вмер, а она бы по мужу своем вдовою зостала, тогда ровную часть маеть взяти межи детми своими в именах и в скарбех, а на онои части

своей, естли бы вдовою хотела седети, маеть до смерти седети, а от детей не маеть з оное части рушона быти; а естли бы она хотела замуж пойти, тогда тую часть свою мает детом zostавити, а дети ей венца не будут повинни дати.”

– §5. “Тэж естли бы жона пустая была, не мела детей ани оправы от мужа своего, тогда мает седети на имени толко на третей части, а две части имени мають бытии на близких. А она маеть седети на третей части до живота своего; а по животе ее и тая третяя часть имени маеть прийти на близких. А пак ли бы замуж пошла, тогда маеть именье, на чом была, близким заставити”⁵⁶.

Також розділ п’ятий ПЛС врегулював **опікунство**⁵⁷, яке повністю відсутнє в обласних привілеях Київщини та Волині, але реально існувало ще з часів Руської Правди. Так, наприклад, коли на Волині помер землянин Яновицький, він залишив після себе трьох синів і вдову, яка пізніше вийшла заміж. Брат небіжчика просив великого князя віддати осиротілих дітей йому в опіку. Володар задовольнив прохання „водле обычая и права земского”⁵⁸.

Широко представлена в усіх трьох документах **система судочинства**. На початку ми зазначали, що усі справи могли вирішуватись виключно через суд, згідно із діючим законодавством – уставні грамоти або Статут. Але були і відмінності. Так, наприклад, ПЛС заборонив переводити судові засідання на так зване „вище право”, тобто безпосередньо до великого князя⁵⁹:

Київський привілей

Ст. 37. „А хто бы не вступая у право перед нашим воеводою и отзвал ся на нас, на господаря, того пустити перед насъ, а признавшы их обеюх сутяжцовъ перед собою и дати имъ рок подобный перед нами имъ стати...”⁶⁰.

Волинський привілей

Ст. 15. „А далеи, которыи княз або пань, або землянинъ стоячи у праве перед старостою або перед наместьники нашими, а отзовет ся до нас, господара, на вышьшее право, ино старосте и наместьникомъ нашимъ того имъ не забороняти а к нам ихъ пускати рокъ положивъши, коли мають перед нами стати”⁶¹.

ПЛС

Р.6 §2. „В суду ни хто ся не маеть отозвати перед правом ни до нас, господара, ни до сойму, для того, абы в том волокиты не было, Але повинен будет каждый один другому достояти права аж до конца...”⁶².

Як свідчать джерела, кількість таких „переводів” була великою⁶³, тому Сигізмунд I Старий і відмінив вказану норму, що заважало, вочевидь, державній справі.

Відповідно до ПЛС, суд відбувався за присутності, крім судді, звичайно, двох шляхтичів. У Київському привілеї про це не говориться зовсім⁶⁴, а згідно Волинського привілею в одному випадку на суді мав бути присутнім „земянин”, а в іншому – „князи, паны, земляны”:

Волинський привілей

Ст. 11. „...а людей ихъ (підданих шляхти – *Д. В.*) одинь намєстъникъ не маєть судити, маєть тотъ, чи человекъ, судею себе зъ своее руки посадити которого землянина обобравъшы...”
Ст. 16. „А князя и пана, и землянина старосте и намєстъникомъ нашим одному ихъ не судити, маєть при себе посадити князеи и пановъ, и землянь, тоже маєт его з ними судити”⁶⁵.

ПЛС

Р.6 §3. „...иж воеводы, старосты и державцы наши мають кождый у своем повете обрати двухъ землянинов, людей добрыхъ а годныхъ веры, и ку присязе привести,... А безъ тыхъ пановъ землян, присяжныхъ, естли бы обоюхъ не было, тогды не мають намєстникове ани маршалкове судити, нижли бы одинъ с тыхъ землянъ уставичне при нихъ мел быти”⁶⁶.

Активну участь в судовому процесі та майнових спорах приймав „діцький”, „присутність якого санкціонувалась великокнязівською владою”⁶⁷. За ПЛС, він посилався до обвинувачувача після двох письмових попереджень з’явитися у суд: „...естли бы до которого князя або пана, або шляхтича было некоторое дело, тогды маєть бытии позванъ позовы нашими господарскими або воеводиными, або иныхъ врадников. Пак ли ж бы тотъ позванный не сталъ *на тые два позовы* (курсив наш – *Д. В.*), тогды маєть децким поставленъ быти” (Р.6 §4.)⁶⁸. Однотипним був і Волинський привілей: „ижъ староста и намєстники наши не мають на нихъ децкихъ своихъ слати первымъ разом, коли на кого жалоба приидет, нижли перво листомъ идучимъ обослати; а коли *на два листы не станеть* (курсив наш – *Д. В.*), тогды мають децького послати”⁶⁹. Київська уставна грамота передбачала одноразовий „лист”: „А на церьковные люди и на князские, и на боярские, децкихъ не давати, *первеи обослати листомъ* (курсив наш – *Д. В.*), штобы къ праву сталъ а любо человека поставилъ, а не станеть а любо человека не поставитъ, до

кого дело будетъ, ино тогда децкого дати а вину господарю осуженую заплатити, чьи будет человек⁷⁰. Таким чином, „діцький”, роль якого визначалась притягненням винуватого до відповідальності⁷¹, потрапив до ПЛС від обласних привілеїв.

Чи не найбільше статей у ПЛС пов'язані із вирішенням суперечок **кримінального характеру**. Частково схожою із обласним привілеєм Волині була сплата штрафу за вбивство – „головщина”. Так, згідно із першим документом, „...иж хто бы на чий дом умыслне наехал, хотячи его забити, або нашол кгвалтом а моцью, а в том бы дому кого-колве ранил або забил, або хотя и не ранил никого, толко нашол кгвалтом, тот шию тратить; а головщина з ыменя его (вбивці – Д. В.) близким забитого маеть бытии плачона, а противня до скарбу нашого господарского, а также ранам навязка⁷². Тобто, душоуб за скоєний злочин карався смертю. Його родичі сплачували потрійну пеню: близьким убитого, у великокнязівську казну, а також за тілесні ушкодження (в разі не смертельного випадку). На Волині же „головщину” стягував власник убитого: „И тежь коли которыи слуга або человекъ князский або паньский, а любо земляньский убъеть кого, ... нехай они (шляхта Волині – Д. В.) зъ слугъ и зъ людеи своихъ, хто в головщину впадетъ, сами головщину на слугахъ и на людех своихъ берутъ. А старосте и наместъником нашимъ ненадобе зъ ихъ слугъ и людеи головщины брати⁷³. У Київському привілеї про „головщину” не говориться нічого, однак вказується: „...винуватого по его вине казнити⁷⁴”.

Відрізняються в усіх трьох документах статті щодо крадежу. Проте окремі з них проявляють певну схожість. Останній, тринадцятий, розділ ПЛС так і називається – „О злодействе”. Подібним із Волинською грамотою є § 4⁷⁵: „Тэж если бы в имени князьском, панском и землянском человека его з лицом поймано, тогда тот человек маеть веден быти до его пана. Нижли бы чий человек был пойман на обчом торгу з лицом або на чиём чужом имени, тот человек маеть веден быти до того пана, чий торг, або то его врадника. А тот пан маеть оное лицо взяти у свой двор а того человека у свою казнь осадити...”. Потім власник ймовірного злочинця оповіщався у письмовій формі максимум три рази і був

зобов'язаний прислати свого „віжа”⁷⁶ для розгляду судової справи. Якщо він цього не робив, то справа розглядалась за присутності „людей достойных”⁷⁷. На Волині із злодієм, пійманого на місці злочину, поступали наступним чином: „А злодея приличного где коли имуть на чиемъ имению, тамъ же его мають и судити, тамъ же маеть и каранъ быти подлуг давнього обычаю, а поличное тому, на чиемъ имении его поймают. А приличного злодея не пускати, а хто бы его пустиль або на окупъ далъ, а на него бы довод был справньи вчинень, тотъ мает вину заплатити по-давньому, какъ и переж того бывало”. Злодія, затриманого на ярмарку, або вішали, якщо заслуговував цього, або ж він сплачував вартість вкраденого; судовий штраф („вина”) у такому випадку йшов на користь господаря крадія⁷⁸.

У Київському привілеї присутня стаття, яка регулювала сімейну відповідальність при скоєнні краж⁷⁹: „А тежъ што в кого вкрадеть... а жона будетъ ведала а поживала зъ детьми, ино и жона винна зъ детьми...”⁸⁰. Тобто, сім'я злочинця вважалась винною лише за умови обізнаності у діях зловмисника та користування награвованим. З точністю навпаки був ПЛС: „Который бы злодей на его злочинстве пойман был, окром дому его, а реч краденая в дому его не была застата, такого жона и дети, и челядь от таковых злочинств прожны, а сам злодей маеть висети” (Р. 13§12)⁸¹.

Спільним же для всіх трьох документів було покарання злодія: або штраф, або смертна кара через повішання.

Таким чином, зроблений порівняльний аналіз дає підстави висунути припущення, що у змісті параграфів Першого Литовського Статуту з уставних земських грамот Волині та Київщини найбільш повно представлена остання. Однак їхня спільна рецепція проявилась у наступних положеннях: формулюванні принципу „шляхетської презумпції невинуватості”, забороні вводити нові мита та звільненні від сплати окремих податків, необхідності відбувати земську службу (правда, на Волині дана норма діяла на практиці і не була внесена до привілею), регулюванні сімейних стосунків (статті щодо сімейного права не були задекларовані Волинською уставною грамотою і лише діяли у повсякденному житті). Разом з

тим, безпосередньо із Київською грамотою подібними є статті ПЛС щодо покарання державних злочинців, заборони чужоземцям давати землю та міста у межах ВКЛ, можливості представникам шляхти виїжджати за кордон та обмеження сім'ї злочинця в кримінальній відповідальності. Саме із Волинським привілеєм схожими є: присутність під час судового засідання осіб шляхетського стану, послання судового виконавця – „діцького” – до обвинувачуваного після двох письмових попереджень з'явитися до суду та сплата „головщини”. Отже, обидва привілеї Київщини і Волині істотно вплинули на формування ПЛС. Тому маємо підстави стверджувати, що „конституційні” права земель-анексів ВКЛ, зокрема, українських, склали вагомe місце у правовій системі усієї держави.

-
- ¹ Правда, на думку М. Ясинського, обласні привілеї „не могли втратити свого значення і після видання загального кодексу” (ПЛС – Д. В.) (Ясинский М. Уставные земские грамоты Литовско-русского государства. – К., 1889. – С. 98.). Його міркування підтримав А. Пресняков, котрий стверджував, що ПЛС діяв разом із „місцевими привілеями окремих земель” (Пресняков А. Лекции по русской истории. Западная Русь и Литовко-русское государство. – Вып. 1. – Т. II. – М., 1939. – С. 193.); Такого ж погляду дотримувався і Є. Маховенко. „Після видання ЛС, – писав він, – цінність привілеїв зменшилась, але вони не втратили юридичної сили (Machovenko J. Nelietuviškų žemių teisinė padėtis Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (XIV – XVIII a.). – Vilnius, 1999. – S. 9.).
- ² Статут Великого княжества Литовского 1529 года / Под ред. акад. К. Яблонского. (далі – Статут). – Минск, 1960. – С. 34.
- ³ Там же. – С. 49.
- ⁴ Lietuvos Metrika (1387-1546) (далі – LM). – Vilnius, 1998. – Užrašymų knyga 25. – S. 103.
- ⁵ Любавский М. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – М., 1910. – С. 364-367.
- ⁶ Ясинский М. Уставные земские грамоты... – С. 147; С. 149; 162-163; 174-180.
- ⁷ Якубовский И. Земские привилеи Великого княжества Литовского // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1903. – №. – 6. – С. 287.
- ⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. V: Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII віків. – 2-ге вид. – К., 1998. – С. 55.
- ⁹ Любавский М. Очерк истории Литовско-Русского государства... – С. 206.

- ¹⁰ Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. – К., 1901. – Т.I. – С.139.
- ¹¹ Яковлів А. Впливи старочеського права на право українське литовської доби XV–XVI в. – Прага, 1929. – С.21.
- ¹² Пичета В. Литовский статут 1529 г. и его источники // Статут. – С.25.
- ¹³ Bardach J. Statuty Wielkiego Księstwa Litewskiego – pomniki prawa doby odrodzenia // Kwartalnik Historyczny. – Warszawa, 1974. – Rocznik LXXXI. – № 3. – 754-757; Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M. Historia ustroju i prawa polskiego. – Wydanie czarte.– Warszawa, 1998. – S.190.
- ¹⁴ Bardach J. Statuty Litewskie a prawo rzymskie. – Warszawa, 1999. – S.14.
- ¹⁵ Item. Sok, soczenie, prosoka // Bardach J. O dawnej i niedawnej Litwie. – Poznan, 1988. – S.140-187.
- ¹⁶ Kulisiewicz W. Zaruka w praktyce administracyjnej Wielkiego Księstwa Litewskiego w XV-XVII w. // Czasopismo prawno-historyczne. – 1985. – Tom XXXVII. – Zeszyt 2. – S.127.
- ¹⁷ Старостина И. Некоторые особенности развития права восточнославянских земель в Великом княжестве Литовском // Россия, Польша и Причерноморье в XV-XVIII вв. – М., 1979.– С.118-134; Ее же. К вопросу о сходстве и различии законодательных памятников Великого княжества Литовского и Русского государства в XV в. // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1987 год. – М., 1989. – С.92-99.; Ее же. Судебник Казимира 1468г. // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования 1988-1989 годы. – М., 1991. – С.322-334; Ее же. Право Великого княжества Литовского XV в. в контексте культурно-исторических связей Польши, Литвы и Руси // Восточная Европа в исторической ретроспективе: К 80-летию В. Т. Пашуто. – М., 1999. – С.242-243.
- ¹⁸ Лазутка С., Валиконите И. Имущественное положение женщины (матери, жены, дочери, сестры) привилегированного сословия по I Литовскому Статуту // Научные труды высших учебных заведений Литовской ССР. История. – Вильнюс, 1976. – XVI (2). – С.101-102.
- ¹⁹ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С.48-50.
- ²⁰ Гулевич В. „Наїзди” у русько-литовському праві XV – кінця XVI ст. (Розвиток і еволюція права на прикладі наїздів) // Просемінарії. Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. – Вип. 5. – К., 2003. – 37-48.
- ²¹ Поліщук В. Свідки у русько-литовському праві до судово-адміністративної реформи 1564-1566 рр. // Молода нація. – К., 2000.–С.128-154.
- ²² Тут і далі цитуються положення Київського привілею 1507 р. та Волинського привілею 1501 р. як найбільш ранніх підтверджуючих грамот, що збереглися. Виділення їхніх протографів зроблено нами в одній із публікацій (Ващук Д. Обласні привілеї Київщини та Волині: проблема походження, датування та характеру (XV – поч. XVI ст.) // Укр. іст. журн. – 2004. – № 1. – С. 90-101). Тому ми не будемо спеціально акцентувати увагу на тих статтях, котрі відносяться до архетипних грамот.
- ²³ LM. – Užrašymų knyga 8. – Vilnius, 1995. – S. 240.
- ²⁴ LM. – K.25. – S. 102.
- ²⁵ Статут. – С.31-32.

- ²⁶ LM. – К.8. – S. 240.
- ²⁷ Статут. – С.32.
- ²⁸ Див. також: Леонтович Ф. Очерки по истории Литовко-русского права... – С.194-202.
- ²⁹ Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского... – К., 1901. – Т.I. –139.
- ³⁰ Яковенко Н. Українська шляхта... – С.50-51.
- ³¹ Мова йде про так звану „trzciznu”. Ю. Бардах припускав її походження із візантійської інституції „trimoiria” (Bardach J. Statuty Litewskie a prawo rzymskie... – S.25.).
- ³² LM. – К.8. – S. 240. Див. також: Ващук Д. Майнові відносини у Київській землі в світлі уставних земських грамот (друга половина XV – перша третина XVI ст.) // Український історичний збірник (2004). – Вип. 6. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – С.78-79.
- ³³ Статут. – С.36-37. М. Любавський також аргументовано доводив, що даний параграф „навіть чи був нововведенням Статуту 1529 р.” (Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута. – М., 1892. – С.807).
- ³⁴ Там же. – С.37.
- ³⁵ Там же. – С.38.
- ³⁶ LM. – К.8. – S. 242.
- ³⁷ LM. – К.25. – S. 102.
- ³⁸ Статут. – С.39.
- ³⁹ Kulisiewics W. Zaruka w praktyce administracyjnej... – S.127.
- ⁴⁰ LM. – К.8. – S. 241. Аналогічно і у Волинському привілеї: „Такежъ били намъ чоломъ, што которые церковьные, князские и паньские, и земляньские люди хоживали на работу к нашимъ замькомъ и дворцомъ орати и жати, и сена косити, – и мы (в. к. л. Олександр – Д. В.) то имъ отпустили” (LM. – К.25. – S. 102.).
- ⁴¹ Статут. – С.39-40.
- ⁴² LM. – К.8. – S. 241.
- ⁴³ Статут. – С.42.
- ⁴⁴ Любавский М. Очерк истории Литовско-Русского государства... – С.123.
- ⁴⁵ Статут. – С.47.
- ⁴⁶ Перапіс Войска Вялікага княства Літоўскага 1528 года. Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кн. 523. Кн. Публічных спраў 1 / Падрыхт. А. І. Груша, М. Ф. Спірыдонаў, М. А. Вайтовіч; НАН Беларусі, Ін-т гісторыі. – Мінськ, 2003. – С.148-151.
- ⁴⁷ Докладніше про останній документ див.: Krasauskaite M. Die Litauische Adelsprivilegien bis zum Ende des XV. Jahrhunderts. – Leipzig, 1927. – S.37-47.
- ⁴⁸ LM. – К.8. – S. 241.
- ⁴⁹ Статут. – С.47.
- ⁵⁰ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею (далі.–АЗР). – Спб.,1846. – Т.I. – С.76-77.
- ⁵¹ Аналогічним був і загальноземський привілей 1447 р.: „Item concedimus, vel praelati, duces, barones, nobiles boiarique suoradicti liberam habeant facultatem exeundi de terris nostris Magni Ducatus Lithuaniae causa uberioris fortunae acquirendae vel causa studii ad actuum militare exercendorum ad quaslibet terras

- exterras, partibus nostrorum hostium duntaxat exceptis, ita tamen, quod de bonis ipsorum sic exeuntium servitia nostra non negligantur, sed nobis et successoribus” (LM. – K.25. – S.48.).
- ⁵² LM. – K.8. – S. 240-241.
- ⁵³ Статут. – С.49-50.
- ⁵⁴ LM. – K.8. – S.240.
- ⁵⁵ Так, 10 березня 1463 р. Казимир Ягелончик підтвердив права вдови Простяниці Сангушквої: „аж иметь на удовьи столци сидети, о по животе вси детем в дел” (LM (1440-1498). – Vilnius, 1998. – Užrašymų knyga 3. – S.43).
- ⁵⁶ Статут. – С.54-56.
- ⁵⁷ Там же. – С.61-68.
- ⁵⁸ Максимейко Н. Русская Правда и литовско-русское право. – [Б.м.] [Б.р.]. – С.12.
- ⁵⁹ Цікаве міркування з цього приводу висловив Є. Маховенко. Він вважав, що „довгий час (як мінімум до ПЛС – Д.В.) незадоволені вироком оскаржували не сам вирок, і апеляція сприймалась не як перегляд справи у вищій судовій інстанції, при участі сторін, а як скарга на суддю, що він не чесний і розглянув справу однобічно. В такому випадку інша сторона заявляла, що спір уже вирішено у нижчому суді і тому в.к.л. не займався такою справою. Потерпіла сторона мала можливість зняти збитки прямо із судді і тоді спір відбувався між суддею та стороною, яка звинуватила суддю. Поступово це змінилось”. (Machovenko J. Item. – S.68-69.).
- ⁶⁰ LM. – K.8. – S.242.
- ⁶¹ LM. – K.25. – S.102-103.
- ⁶² Статут. – С.70.
- ⁶³ 18 червня 1523 р. Сигізмунд написав листа до писаря пана Михайла Васильовича у справі Гліба Есмановича в якому вказувалось: „...смотрели з дворанином нашим Глебом Есьмановичом о запись твой (писаря – Д. В.), которым ты записал ему на делницы именье своего, на ймя Одрыжина, 157 коп грошей, што он шкодовал, будучы за тебе пойман в Орде. Ино ач-колвек розсказали были есмо врадником нашим, абы тот запис твой казали тебе вернути, нижли Есьман, того от них не приемшы, *отозвался до нас, господара* (курсив наш – Д. В.), хочечы с тобою о том очевисто мовити, и вырок перед нами принятии. А нам бил чолом, абыхмо перед тым выроком нашим дали ему с тобою очевисто мовити перед нами”. (LM. – K.4. – S.83-84.). Приклади можна збільшити.
- ⁶⁴ На Київщині суддями виступали місцеві урядовці (Ващук Д. Порівняльний аналіз привілеїв литовським євреям та уставних земських грамот Київщини та Волині (друга половина XV – перша третина XVI ст.) // Український історичний збірник (2002). – Вип. 5. – К., 2003. – С.46-47.).
- ⁶⁵ LM. – K.25. – S.102-103.
- ⁶⁶ Статут. – С.71.
- ⁶⁷ Поліщук В. Свідки у русько-литовському праві... – С.125.
- ⁶⁸ Статут. – С.71.
- ⁶⁹ LM. – K.25. – S.101.
- ⁷⁰ LM. – K.8. – S.240.
- ⁷¹ Поліщук В. Свідки у русько-литовському праві... – С.135.

⁷² Статут. – С.84.

⁷³ LM. – К.25. – S.101-102.

⁷⁴ LM. – К.8. – S.240.

⁷⁵ Старостина И. Судебник Казимира... – С. 326.

⁷⁶ „Виж”, як стверджував В. Поліщук, виконував функції „свідка публічно-правових процедур”. Його основним завданням було „через сприйняття усвідомлювати (через *vedeti* – знати) хід вирішення *справи* згідно з *правом* (порядком) її вирішення (Поліщук В. Свідки у русько-литовському праві... – С.128-131.).

⁷⁷ Статут. – С.125.

⁷⁸ LM. – К.25. – S.102.

⁷⁹ Старостина И. Судебник Казимира... – С. 332-333.

⁸⁰ LM. – К.8. – S.241.

⁸¹ Статут. – С.127.